

Ա. Գ. Ա.ԲՐԱՀՈՄՅԱՆ

ՀԱՄԱՌՈՏ ՈՒՐՎԱԳԻԾ
ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Բ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Հայրենի երկրում օտարերկրյա նվաճողների կատարած վայրագությունների և կյանքի վատթարացման ու անապահովության հետևանքով հայ ժողովրդի ավելի քան կեսը հարկադրված է եղել տարագրության ցուպը վերցնել ձեռքը, հեռանալ երկրից և բնակություն հաստատել օտար հորիզոնների տակ: Դարերի ընթացքում հայկական գաղթավայրեր և գաղթօջախներ են ստեղծվել Պարսկաստանում, Հնդկաստանում, Ռուսաստանում, Իտալիայում, Ռումինիայում, Թուրքարիայում, Ֆրանսիայում, Հյուսիսային Ամերիկայում և այլ վայրերում:

Հայ գաղթականությունն օտարության մեջ մեծ մասամբ ապրել է հավաքական կյանքով, ըստ հնարավորին կապված է մնացել հայրենի երկրի հետ և հոգեոր կենսական սնունդ ստացել նրանից: Անկարելի է մատնացուց անել հայրենի երկրում տեղի ունեցած քաղաքական, հասարակական և մշակութային որևէ երևույթ, որը զգայուն թելերով կապված ըինի գաղթավայրերի հետ:

Օտար երկրներ ապաստանած հայ գաղթականությունը գըտնըվել է, համեմատաբար, ավելի նպաստավոր պայմաններում, քան բուն Հայաստանում և որոշ դեպքերում հանդես է եկել խիռախ նախաձեռնողի դերում: Փաստ է, որ առաջին հայ գիրքը տպագրվել է գաղթավայրում, հայ հասարակական և քաղաքական աշխի ընկնող ուսմիշտաները հանդես են եկել գաղթավայրերում, հայ առաջին պարբերականը տպագրվել է գաղթավայրում և այլն: Ուստի հասկանալի է, որ հայ ժողովրդի հասարակական և մտավոր վաստակները լիարժեք գնահատելու համար անհրաժեշտ է

ոչ միայն ուսումնասիրել մայրենի երկրի ժողովրդի, այլև՝ Սփյուռքում ցրված նրա բեկորների պատմությունը:

Ստեղծված իրադրության մեջ արտասահմանյան տարբեր երկրներում գտնվող հայ գաղթավայրերը հանդես են եկել տվյալ երկրի և Հայաստանի միջև շաղկապող օղակի դերում, նպաստել են նրանց միջև փոխհարաբերությունների ստեղծմանը: Այդ առումով, հայ գաղթավայրերի պատմության ուսումնասիրությունը կարևոր է հայ ժողովրդի և մյուս ժողովուրդների փոխհարաբերությունների պատմության ուսումնասիրության համար, մի խնդիր, որը սովետական պատմագիտության տեսանկյունից ունի կարևոր նշանակություն:

Զնայած անցյալում գրվել են հայ գաղթավայրերի պատմությանը նվիրված մի շարք աշխատություններ, սակայն դրանց մեծ մասը նվիրված է առանձին հայ գաղթավայրերին միայն և պարունակած նյութը հիմնականում պտտվում է գաղթավայրերի հայ մեծահարուստների շուրջը: Վերջերս միայն Սովետական Հայաստանի մի խումբ գիտնականներ ձեռնարկել են և այժմ հանգամանորեն ուսումնասիրում են հայ գաղթավայրերի գիտական պատմությունը:

Պատմական գիտությունների դոկտոր, գիտության վաստակավոր գործիչ պրոֆեսոր Ա. Գ. Աբրահամյանի և պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Աբրահամյանի հայ գաղթավայրերի պատմությանը նվիրված ներկա աշխատությունը սովետահայ պատմագիտության մեջ առաջին փորձն է, որ նպատակ է դնում ամփոփ ձևով տալու հայ գաղթավայրերի պատմության ուրվագիծը միջին դարերում և նոր ժամանակներում: Երկու հատորներում զետեղված են ավելի քան երեսուն հայ գաղթավայրերի պատմություն, որոնց մի մասը դարերի ընթացքում խամրել է, իսկ մյուս մասը կենդանի է և շարունակում է գոյատել:

Հայ գաղթավայրերի պատմությունը գրելու համար հեղինակները կատարել են մեղվազան աշխատանք. նրանք միարձվել են խունացած ձեռագրերի ու վավերագրերի թղթապանակների մեջ, թերթել են տարբեր վայրերում հրատարակված հայկական հարուստ պարբերական մամուլը, ուսումնասիրել են հարյուրավոր գրքեր ու հոդվածներ և այդ աղբյուրներից հավաքած նյութերն օգտագործել իրենց աշխատության մեջ:

Ներկա ուսումնասիրությունը, սակայն, փաստագրական նյութերի ինչ-որ անգույն ժողովածու չէ. հեղինակները, մարքսիստ պատմաբանին պատշաճող բժախնդրությամբ, աշխատել են քննա-

դատարար վերլուծել պատմական իրադարձությունները, գտնել դեպքերի պատճառականությունը, գիտականորեն իմաստավորել և ճշգրմարտացի գնահատել դրանք:

Որպես հայ գաղթավայրի մարքսիստական պատմության առաջին փորձ, որպես այդ բնագավառի առաջնեկը, անշուշտ, այն կարող է ունենալ որոշ թերություններ: Սակայն այդ երբեք չի կարող ստվեր նետել այն մեծ և դրական աշխատանքի վրա, որ կատարել են հեղինակները: Հավատացած ենք, որ ներկա աշխատությունը սիրով պիտի ընդունվի ինչպես մեր պատմագիտական հասարակայնության, այնպես և ընթերցողների լայն շրջանների կողմից:

Պատմական գիտուրյունների դռնար, պրոֆեսոր Ե. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ գաղթավայրերի հին շրջանի պատմության ուրվագիծը կազմել էր հանգուցյալ Ա. Ալպոյաճյանը, որի փաստական նյութերից և բիբլիոգրաֆիկ տեղեկություններից օգտվել էինք մեր առաջին հատորը կազմելիս։ Իսկ երկրորդ հատորը կազմելիս մենք ձեռքի տակ չունեինք հայ գաղթավայրերի նոր և նորագույն շրջանն ամփոփող որևէ աշխատություն։

Զենք ուզում ասել, թե ամենկին շկան առանձին հայ գաղթավայրերի պատմությանը նվիրված աշխատություններ. կան, սակայն նրանց մեծ մասը, դժբախտաբար, պարունակում է գրլիավորապես հայ խոջաների և մեծահարուստ ընտանիքների, պետական և հասարակական ասպարեզներում աշքի ընկնող գործիշների, եկեղեցիների ու բարձրաստիճան հայ եկեղեցականների պատմությունը, իսկ գաղթավայրերի աշխատավոր խավերը՝ իրենց ներքին կյանքով և գոյավիճակով, իրենց խաղացած դերով տեղ շեն գտել նշված աշխատությունների մեջ, ուստի նրանք հարկավոր շափով մեզ օգտակար շեն եղել։

Արդարությունը պահանջում է, սակայն, ասել, որ մեր աշխատության մեջ ևս թույլ է լուսաբանված հայ գաղթավայրերի ներքին կյանքը, սոցիալական տարբեր խավերի վիճակը և այլն։ Այդ պետք է բացատրել ո՛չ թե մեր թերացումով, այլ սկզբնաղբյուրների ժլատությամբ. աղբյուրները, դժբախտաբար, կցկտուր տեղեկություններ են պահպանել։

Պատմության գիտական պարբերականացման համար, ինչպես հայտնի է, հիմք են ծառայում սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները։ Ըստ որում, դասակարգային հասարակության

Հին ժամանակաշրջանը կապվում է ստրկատիրական հասարակության հետ, միջին դարերը՝ ֆեոդալիզմի (ավատականության), նոր ժամանակաշրջանը՝ կապիտալիզմի, իսկ նորագույնը՝ սոցիալիստական հասարակության։ Հայ գաղթավայրի պատմության պարբերականացումը, պարզ է, որ պետք է կազմվեր և կազմվել է այս սկզբունքով։ Սակայն աշխատանքի ընթացքում մեր առջև ծառացան որոշ գժվարություններ ժամանակագրության հարցում։ Ինչպես կողք-կողքի բերել աշխարհի տարբեր վայրերում, զարգացման տարբեր ընթացք ունեցող և ներկայումս սոցիալ-տընտեսական տարբեր աստիճանի վրա գտնվող երկրներում ապրող հայ գաղթավայրերի պատմությունն այնպես, որ կարելի լինի ժամանակագրական ճիշտ սահմանագծումներ կատարել։ Չէ՞ որ հայ գաղթականները տարագրության են դիմել ո՛չ մեկ անգամ, և ո՛չ մեկ որոշակի ժամանակաշրջանում։

Վերցնենք, օրինակ՝ Հունաստանի, Իրաքի, ԱՄՆ-ի, Գերմանիայի, Իսպանիայի, Անգլիայի և նման ուրիշ երկրների հայ գաղթավայրերի պատմությունը։ Մովյալ երկրներում հայ գաղթավայրերը հիմնականում ստեղծվել են նոր ժամանակներում՝ համաշխարհային առաջին պատերազմից հետո, սակայն մինչ այդ այդտեղ եղել են հայկական առանձին օջախներ, այլ խոսքով ասած՝ նրանք ունեցել են իրենց նախապատմությունը։ Ինչպես վարվել նման դեպքերում։ Պարբերականացումն անխախտ պահպանելու համար պետք էր նրանց նախապատմությունը շարադրել առանձին, թե՞ իրար հետ միասին։ Մենք նախապատվությունը տվել ենք երկրորդին։

Ներկա հատորը կազմելիս մեզ մոտ մտածելու լուրջ խնդիր է եղել գաղթավայրում հանդես եկող այն հայ գործիչների հարցը, որոնք աշքի ընկնող դեմքեր են հանդիսացել տվյալ երկրի մշակույթի, գրականության, գիտության, տնտեսության ու քաղաքական ասպարեզի տարբեր բնագավառներում։ Անհրաժեշտ էր արդյոք կանգ առնել նման անձնավորությունների վրա և ցույց տալ նրանց ծառայությունները տվյալ երկրին, թե ոչ նրանց կտրելը, առանձնացնելը տվյալ երկրի հասարակական կյանքից և ներկայացնելը որպես հայ գործիչներ ուներ այն անպատճությունը, որ գժվար կլիներ նրանց գործունեությունը ճիշտ գնահատել շրջապատից կտրված և կարող էր նույնիսկ ընթերցողի մոտ ստեղծել այն սխալ կարծիքը, թե տվյալ երկրի հասարակական կյանքը զարգացնողները հայերն են հանդիսացել։ Սակայն, մյուս կողմից, նրանց մասին շխոսելու դեպքում հայ գաղթավայրերը

կդրվեին կրավորական վիճակի մեջ. կստեղծվեր այն սխալ տպավորությունը, որ հայ գաղթականությունը կարծես ոչ մի մասնակցություն չի ունեցել իր ապրած երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում և չի հատուցել իր երախտագիտական պարտքը հյուրընկալ երկրին: Այս երկու ծայրահեղություններից խոսափելու համար որոշեցինք մեծ ընտրությամբ և շահավորված խոսել նշանավոր գործիշների մասին:

Մենք այն կարծիքը չունենք, թե գաղթավայրի հայ հարուստների մեջ չեն եղել հայ համայնքների հետ կապված և ազնիվ նպատակներով հանրօգուտ գործեր կատարող անձնավորություններ. այդպիսիները չեն անտեսվել մեր կողմից: Սակայն, որպես ընդհանուր կանոն, հայ հարուստների մեծ մասը, իր անձնական և դասակարգային շահերի թելադրանքով, սերտորեն կապված է եղել ո՛չ թե հայ համայնքների հետ, այլ տեղի օտարազգի ֆեռայլական կամ բուրժուական մեծահարուստ շրջանների հետ և մերկել է նրանց հետ: Մինչդեռ գաղթավայրերի հայ աշխատավորությունը կապված է եղել տեղի աշխատավորության հետ և ընթացել է նրան համարայլ: Պատահական չէ, որ հայ աշխատավորությունը հաճախ գործուն մասնակցություն է ցուցաբերել տեղի աշխատավորության սոցիալական շարժումներին: Այնպես որ դժվար է հայ գաղթավայրերում շահերի ընդհանուր միասնություն փնտրել հայ հարուստների և հայ աշխատավորության միջև: Պետք է նկատի ունենալ, որ շահագործողը՝ շահագործող է, լինի օտարազգի, թե ազգակից:

Առաջին հատորը, ինչպես հայտնի է, ընդգրկում է, հիմնականում, հայ գաղթավայրի հին և միջին դարերի պատմությունը, իսկ երկրորդը՝ նոր շրջանի: Երկու հատորներում եղած նյութը դժվար է եղել բաժանել այնպես, որ կարելի լիներ առաջին հատորի մեջ զետեղել զուտ հին և միջին դարերին վերաբերող նյութեր, իսկ երկրորդում՝ նոր: Վերցնենք, օրինակ, Հունաստանի կամ ԱՄՆ-ի հայ գաղթավայրերի պատմությունը: Տվյալ երկրներում ցրված հայ բնակչություն է ապրել XVII դարից սկսած, սակայն՝ նրանք հավաքական իմաստով՝ գաղթավայր չեն կազմել, ուստի անհմաստ կլիներ փոքրածավալ այդ հատվածի պատմությունը անջատ ներկայացնել նոր ժամանակաշրջանի հիմնական պատմությունից: Այդ նկատառումով, այդ խմբի գաղթավայրերի միջնադարյան պատմությունը մենք միացրել ենք նոր շրջանի պատմությանը:

Հայ գաղթավայրերի մեջ կան և այնպիսիները, որոնք ստեղծվել են շատ վաղուց, բայց չեն խամրել, այլ ստվարանալով նոր շրջանում նոր գաղթականությամբ, շարունակում են իրենց գոյությունը և ներկայումս: Նման գաղթավայրերի պատմությունը մենք բաժանել ենք երկու մասի՝ հին և միջնադարյան շրջանի, որոնք զետեղված են առաջին հատորում և նոր ու նորագույն շրջանի, որոնք մտել են ներկա հատորի մեջ:

Ինչպես առաջին, այնպես և երկրորդ հատորում, հասկանալի է, անհնար էր տալ այս կամ այն գաղթավայրի մանրամասն պատմությունը: Կան գաղթավայրեր, որոնց ընդարձակ պատմությունը հանգամանորեն շարադրելու համար հարկավոր էին հատորներ, իսկ մեզ մոտ ավելի քան 30 գաղթավայրի պատմություն ամփոփված է երկու գրքում: Նման սահմանափակ շրջանակների մեջ մենք ստիպված ենք եղել դիմելու մեծ ընտրության՝ վերցնելու միայն պատմական այն փաստերը, որոնք գիտական և ուսուցողական նշանակություն կարող են ունենալ:

Մինչ սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում հայ-հասարակական կյանքին ընթացք, ուղղություն տվող հայկական խոշոր կենտրոնները գտնվել են Հայաստանից դուրս. դրանք հանդիսացել են Թբիլիսին, Բաքուն, Պոլիսը, Նոր-Նախիջևանը և Զմյուռնիան: Այդ վայրերում են ծայր առել և դրսենորվել սոցիալական և ազատագրական շարժումները, դրանք են հանդիսացել հայ մշակույթի խոշոր կենտրոնները, այդ վայրերում են կենտրոնացած եղել հայ մտավորականության առաջավոր ջոկատները և այլն: Հայկական այդ հատվածների պատմությունը անխղելիորեն կապված է հայրենի երկրի նոր շրջանի պատմության հետ և նրա կարեռը մասն է կազմում: Այդ նկատառումով, մենք նպատակահարմար շհամարեցինք այն անջատել նրանից և շարադրել գաղթավայրի պատմության հետ:

Մենք կանգ չենք առել նաև Հարավային Ամերիկայի գաղթավայրի պատմության վրա (Արգենտինայի, Չիլիի, Ուրուգվայի և Կուրայի), որովհետև այդ գաղթավայրերը, հիմնականում, ստեղծվել են նոր ժամանակներում: Այդ գաղթավայրերի առանձին ձեռնարկումների մասին, սակայն, մենք համառոտակի խոսել ենք հատորի վերջում՝ «Սովետական Հայաստանը և Սփյուռքը» գլխում:

Ներկա հատորում տեղ են գտել նաև հայկական այնպիսի գաղթօջախներ, որոնք շատ փոքր են եղել, երբեմն՝ մի քանի հարյուր հոգի: Մենք նկատի ունենք իսպանիայի, Պորտուգալիայի, Շվեյցարիայի, Գերմանիայի և Հեռավոր Արևելքի որոշ գաղթա-

վայրեր: Գուցե ճիշտ կլիներ այդ կարգի գաղթավայրերի վրա կանգ շառնել: Սակայն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայ գաղթավայրի պատմությունը սերտորեն կապված է նաև հայ և մյուս ժողովուրդների փոխարաբերությունների պատմության հետ և ունի ուսուցողական կարևոր նշանակություն, իսկ այդ հարաբերությունների հաստատման ու զարգացման գործում էական դեր են կատարում գաղթօջախները՝ դրանք լինեն մեծ կամ փոքր, ուստի որոշեցինք շրջանցել փոքրիկ գաղթօջախներն ու համառոտակի կանգ առնել նրանց վրա ևս:

Քիչ շեն հայկական այն գաղթավայրերը, որոնք չնայած հանդես են եկել վաղ շրջանում, փայլուն անցյալ են ունեցել, բայց խամրել են նոր շրջանը դեռ ոտք շդրած: Այս խմբի գաղթավայրերի պատմությունը, բնական է, տեղ չէր կարող ունենալ երկրորդ հատորում:

Երկրորդ հատորի մեջ շեն արտացոլվել նաև հայկական այն գաղթավայրերը, որոնք գտնվել են Սովետական Միության տերիտորիայում: Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությունից հետո, երբ սովետական ժողովուրդները միավորվեցին մի ընտանիքի մեջ և դարձան այդ հարազատ ընտանիքի իրավահավասար անդամները, Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Վրաստանում, Աղբեջանում և մյուս հանրապետություններում եղած հայ համայնքները կորցրին իրենց նախկին նշանակությունը իբրև գաղթավայր:

Ի տարբերություն նախորդ հատորի, ներկա հատորում, նյութը շծանրաբեռնելու համար, մենք շենք տվել սկզբնաղբյուրների և գրականության տեսությունը ըստ առանձին գաղթօջախների՝ երկու նպատակով. նախ սկզբնաղբյուրներից և գրականությունից արված մեջբերումների վերաբերյալ նշումներ տրված են տողատակ ծանոթագրության մեջ և նրանց աղբյուրներով հետաքրքրովողը անհրաժեշտ բիբլիոգրաֆիկ տեղեկություններ կարող է գրտնել այնտեղ: Եվ, ապա, հայ գաղթավայրի պատմությանը վերաբերող կարևոր աղբյուրների և ուսումնասիրությունների մասին խոսված է արդեն առաջին հատորում, ուստի այստեղ կրկնության կարիք չկար:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հայ գաղթավայրերի պատմությանը նվիրված ներկա աշխատությունը նեղ մասնագիտական բնույթ չունի, այլ յուրատեսակ տեղեկատու ձեռնարկ է հանդիսանում ընթերցողների լայն շրջանների համար, ուստի նրա պարունակած նյութն ավելի դյուրամատշելի դարձնելու նպատակով մենք աշխարհաբար ենք թարգմանել պատմիչներից բերած

գրաբար մեջբերումների մեծ մասը: Գրաբար են մնացել միայն այն մեջբերումները, որոնք գրաբար ձևերում ընթերցողներին հասկանալի են:

Հայ գաղթավայրերի պատմության ներկա հատորում մի շարք գլուխներ՝ կապված գլխավորապես Արևելքի և Աֆրիկայի հետ, գրել է Հայկ. ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտական սեկտորի գիտական աշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Ա. Աբրահամյանը: Նրա հեղինակությանն են պատկանում Հնդկաստանի, Բիրմայի, Ինդոնեզիայի, Ավստրալիայի, Հեռավոր Արևելքի, Չինաստանի, Ֆիլիպինյան կղզիների, Աֆղանստանի, Եթովպիայի, Սուդանի և Աֆրիկայի մյուս գաղթօջախների պատմությունը:

Ներկա հատորի հրատարակությամբ մենք սպառված չենք համարում մեր աշխատանքը՝ Հայ գաղթավայրերի ուսումնասիրության ուղղությամբ: Լիովին գիտակցում ենք, որ մեծ աշխատանք է հարկավոր կատարել՝ հրատարակված հատորների փաստական նյութերը հարստացնելու, առաջադրված խնդիրներն ավելի լավ մշակելու համար: